XYZ på gång

Svenska Akademiens Ordbok, SAOB, håller på att gå i mål efter 130 år. 2017 ska den vara klar. Vi har hängt med en dag på redaktionen i Lund.

TEXt & FOTO **PETER LÖFSTRÖM**

Marianne Svensson på ordjakt bland lådorna (kapslarna) i arkivet. "De äldre kapslarna släpper ibland i fogarna och alla excerpterna ramlar ut på golvet. Har man tur landar de i ordning och sedan är det bara är att stoppa in allt i en ny kapsel."

>>FORTSÄTTNING PÅ NÄSTA UPPSLAG

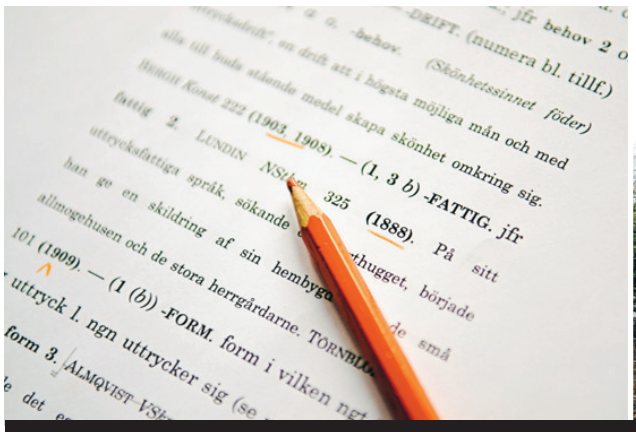

Varje kontrollant har sin egen färg på pennan, för att skilja noteringarna åt.

Villan där ordbokens redaktion finns ligger mitt i centrala Lund. Den byggdes av arkitekturprofessorn Sten Samuelsson.

Ordbokens intrikata hierarkiska typografiska system erbjuder visst motstånd för ovana läsare. Förstoringsglas hjälper.

Det är fullsatt runt det långa bordet i ”atriet” när de drygt tjugo ordboksmedarbetarna samlas till förmiddagsfika halv tio. På bordet te- och kaffemuggar, morgontidningarna, tidskrifter. Ett mjukt vinterljus faller genom det välvda glastaket över stengolvet.

Först som sist: Det går inte att prata om Ordboken utan att nämna den unika villan där orden bor. Huset byggdes 1965–1967 av arkitekturprofessorn Sten Samuelsson och var ursprungligen bostad åt hans stora familj. Det är konstruerat av betongelement på pelare, tydligt inspirerat av Le Corbusiers ”villa Savoye” utanför Paris. Villan ligger mitt i centrala Lund men så väl ungdangömd i omgivande grönska att den samlade ordboksredaktionen fick leta upp en karta för att hitta huset när Svenska akademiens fastighetsförvaltning hade kommit över det i sin jakt på ny hemvist för ordboken.

I nära hundra år dessförinnan var SAOB dock en självklar del av ”UB”, Lunds universitetsbiblioteks vildvinsklädda tegelpalats. Där blev redaktörer och ord slutligen trångbodda, och efter en tillfällig lösning under några år flyttade redaktionen in i Ordbokens nya hus 1999. Det som en gång var bastu i bottenplanet rymmer i dag arkivet med miljontals handskrivna språkprov. Ordbokschefen har inrättat sitt arbetsrum i den rymliga före detta tvättstugan.

Mycket av den ursprungliga planlösningen har behållits, men inte allt. Från en klädkammare innanför ett av sovrummen på övervåningen ledde på Samuelssons tid en glidstång av brandstationsmodell genom ett hål i golvet ner till bastuavdelningen. Den inredningsdetaljen finns inte längre kvar.

Efter kaffet låser ordboksredaktören Marianne Svensson upp dörren till arkivet, rullar ett par av de tunga hyllorna åt sidan och försvinner in i glipan mellan STRIPVASS och SVEPELSELÅKAN. Hon letar med van hökblick bland orden. Det är här alla handskrivna lappar med språkprov förvaras, några hundra i respektive papplåda.

– ’Kapsel’, om jag får be, förmanar Marianne Svensson.

Ursäkta. Kapsel är det riktiga namnet på lådorna där excerpterna (lapparna) förvaras. Sedan mitten av 1800-talet har oräkneliga excerpister med vacker och mer eller mindre läslig handstil skrivit av ett stycke text ur en bok eller handskrift, strukit under det aktuella ordet, noterat källa, datum och sidnummer. En lapp för varje språkprov. I dag rymmer SAOB:s arkiv bortåt åtta miljoner excerpter, prydligt insorterade i kapslar märkta exempelvis SPRÅNGGRANATELD–SPRÄNGLÄRD. Det är bland dessa språkprov som redaktörerna väljer ut vilka citat som ska tas med i ordboken för att tydliggöra hur ordet används. Majoriteten av språkproven samlades in under andra halvan av 1800-talet ur fler än tio tusen källor, den äldsta från 1521.

Marianne Svensson har hittat rätt kapsel och bläddrat sig fram till rätt excerpt, ett av många språkprov hämtat ur ett recept i en äldre hushållshandbok.

– Ordboksredaktionens kokbok, det där är en idé som vi har pratat ofta om, funderar hon.

Men än så länge är sökmöjlighterna bland språkproven högst begränsade. I den digitala upplaga av ordboken som är på gång kommer man att kunna göra en fritextsökning på exempelvis KORV, men bara inom de publicerade artiklarna i ordboken och de språkprov som ingår där. För att leta bland de miljoner språkprov som aldrig kom till användning och som förvaras i kapslarna i arkivet gäller manuell sökning. Det tillgår så som Marianne Svensson just har demonstrerat: veva på hyllorna, hitta en kapsel, bläddra bland lapparna, läs.

Att digitalisera alla dessa språkprov skulle öppna oanade forskningsmöjligheter. Men sirligt handskrivna lappar lämpar sig inte för maskinläsning. Kanske en uppgift för ”ordboksbarnen”, som Marianne Svensson kallar dem, ungdomarna som sommartid gör grovjobbet i arkivet med att bunta och flytta om använda excerpter eller ersätta åldriga kapslar som gått upp i limningen mot nya.

Just i dag pågår annars korrekturläsning på flera av arbetsrummen, den så kallade arkläsningen av de första tryckarken till det senaste häftet (UPPHÖJA–UTSUDDA), nyss komna från sätteriet. Det innebär i sin tur att ytterligare ett band, nummer 36, snart är komplett (TYNGA–UTSUDDA), ett viktigt framsteg för redaktionen. De eviga UPP-, UR- och UT-sammansättningarna har länge varit en tung börda på personalens axlar. På V öppnar sig en ny skön värld. Ordboksredaktör Pär Nilsson har ägnat några månader åt att förbereda och skriva artikeln om VACKER, ett ”halvstort” ord:

– Fyra kapslar med totalt ett tusental excerpter, förklarar han och påpekar att VACKER är ett bra exempel på att ett ord rymmer mer än man skulle kunna tro.

Först som sjunde moment i artikeln kommer nämligen betydelsen ”som gm sitt yttre gör ett behagligt l. angenämt intryck på ngn ”.

– Grundbetydelsen i ordet är ’vaken’, att vara på sin vakt. Sedan finns betydelsen försiktig eller måttfull: att ta det vackert. Ibland har jag hittat olika betydelseutvecklingar som korsar varandra.

Varje avskild betydelse illustreras med ett antal språkprov, exempelvis: ”Rädda karlar liggia intet hos wakkra qwinfolk” (ur Sambling aff swenske Ordspråk från 1709). I Pär Nilssons artikel om VACKER är det äldsta språkprovet från 1541 års bibel, det senaste från Dagens Nyheter i somras.

Nu väntar tre kapslar med ordet VAPEN på Pärs arbetsbord.

– Jag har papper och penna bredvid sängen där hemma. Det händer att jag vaknar mitt i natten och har en idé till struktur på artikeln ...

Tidvis har den monumentala ordboksidén (lanserad första gången 1786) liknat ett oöverlagt vansinnesprojekt. Så har det också varit på väg att läggas ned ett antal gånger efter att det drog i gång på allvar 1883. Ordbokschefen Anki Mattisson konstaterar:

– 125 års arbete, fem generationer, tio chefer. Eller är det elva? Bara bokstaven S tog femtio år. Ett sådant här projekt hade aldrig startats i dag.

Hon påpekar också att de ursprungliga folkbildande ambitionerna snart hamnade i bakgrunden.

– Tanken var att skapa en ordbok ”för den bildade allmänheten”, men det måste de ha glömt snabbt. De första banden innehåller ohyggligt mycket, det är ibland svårt att säga om det handlar om ordbok eller encyklopedi.

Under de där första åren var ordboken en evighetsmaskin. Varje enskild artikel växte ut med omfångsrika anmärkningar och ett överdåd av språkprov.

Först när Ebbe Tuneld trädde in som ordbokschef 1920 blev det styrfart på arbetet, berättar Anki Mattisson. Ställd inför akademiens nya hot om nedläggning av verksamheten lyckades han utverka en frist.

– Tuneld bad om fyra år för att hinna avsluta E. Under tiden byggde han upp en fungerande redaktion, där redaktörerna arbetade på ackord.

Mer eller mindre optimistiska slutdatum har därefter presenterats. Akademiens 200-årsjubileum 1986 kom och gick utan att slutet var i sikte, vilket en del hade hoppats. I slutet av 90-talet gjordes en omorganisation. Sedan dess arbetar fler skrivande redaktörer på Ordboken. Efter V kommer XYZ, spelare i en helt annat division än de stora bokstäverna. Då höjs tempot. I dag gäller 2017 som officiellt målsnöre. Men ordbokschefen slänger in en brasklapp:

– Den vetenskapliga noggrannheten är viktig. Man ska alltid kunna lita på det som står i ordboken.

Tjugohundrasjutton alltså. Vad händer sedan?

I rummet jämte ordbokschefen arbetar Erik Bäckerud, it- och systemansvarig, med det som ska bli ordbokens andra och helt digitaliserade upplaga. På nätet finns visserligen redan en enkel inscannad digital version (A–TYNA) med begränsade sökmöjligheter. Men den nya digitala upplagan blir något helt annat, säger Erik Bäckerud.

– Vi skickar ordbokshäftena till en firma i Tyskland, som i sin tur anlitar ett kinesiskt företag där materialet läses in maskinellt. Riktigt hur de görvet vi faktiskt inte. Men jag korrekturläser stickprov kontinuerligt, och felprocenten ligger långt under vårt krav på högst ett fel per tio tusen tecken.

SAOB använder sig av ett tiotal olika typsnitt i ett intrikat hierarkiskt system. Lägg därtill ligaturer, fonetiska tecken och grekiska ord i de etymologiska utredningarna – en typografisk mångfald som gör att ordboken kan uppfattas som oläsbar. Tanken är därför att den framtida digital-SAOB ska göras tillgänglig för alla på ett helt annat sätt än i dag.

– Vi kommer att prova olika idéer kring den visuella presentationen tillsammans med grafiker. Sökmöjligheterna kommer att utökas väsentligt. Samtidigt hoppas vi kunna utveckla ett redigeringssystemen så att materialet kan uppdateras i framtiden.

Men presentationen är inte det enda som ska anpassas när SAOB:s digitala andra upplaga läggs ut på nätet om några år. Anki Mattisson nämner strukturen i de tidiga artiklarna, som inte alltid är fullt logisk. Gammalstavningen är ett annat exempel. Redaktörerna höll envist fast vid plurala verbformer ”långt in på S”, konstaterar hon. Och det finns annat att bearbeta.

– Det kan vara en bruklighetsmarkering som har blivit obsolet. Ord som har dödmarkerats och fått liv igen. Eller ord som har fått utökad betydelse.

Som CHAUFFÖR (”maskinist l. eldare på en automobil”) eller ANTENN (”ett af de, i allm. ledade o. rörliga, spröt- l. hornlika organ som utgå från insekternas, tusenfotingarnas o. kräftdjurens hufvud”). Andra typer av antenner förekom inte när artikeln skrevs för hundratolv år sedan.

Därtill kommer alla nya ord. Hur gör man med dem? Det blir inte alldeles lätt, säger ordbokschefen.

– Man kan inte bara slänga in nya ord i den gamla strukturen, i en miljö som språkligt är helt annorlunda. Vi vill ju eftersträva en helhet i materialet. SAOB är en kulturhistorisk produkt och den ska fortsätta att vara det. Just nu har vi fokus på att gå i mål med första upplagan. Att gå vidare därefter blir en utmaning. Exakt hur det ska gå till håller vi på att fundera igenom.

Korrekturläsningen görs i flera omgångar. Christina Persson har särskilt fokus på de tio olika typsnitten, ligaturerna, de fonetiska tecknen, källornas förkortnings-id.

Kristina Palm arbetar med "första arkläsningen" av häfte 36, dvs de första tryckarken som just har kommit från sättningen.

Ordbokschefen Anki Mattisson började som redaktör på SAOB i mitten av 90-talet. Förmiddagsfika i "atriet" på andra våningen i ordboksvillan i Lund.

Alexandra Hibolin arbetar med att kontrollera ordboksartiklarna mot källorna på UB (universitetsbiblioteket) innan de går till den första korrekturläsningen.

fakta

● Svenska Akademiens ordbok (SAOB) har hittills utkommit med 36 band, det senaste (TYNGA-UTSUDDA) helt nyligen. Ordboken anger för varje ord utöver betydelse även uttal, böjning, stavning och etymologi (språkhistoriskt ursprung). Betydelsen illustreras med språkprov hämtade ur olika texter från 1521 till nutid. Det bör dock noteras att “nutid” innebär sent artonhundratal i det äldsta bandet. Ordboksredaktionen har sedan starten legat i Lund. Ett tjugotal personer arbetar i dag på redaktionen.

Så förklaras ordens betydelse i SAOB. Några exempel (den i SAOB synnerligen vanliga förkortningen l. betyder “eller”):

ORDBOK ?³rd~b?²k, r. l. f.; best. -en; pl. -böcker. (ord- 1703 osv. orda- 1690–1791. orde- 1690–1700. – Se för övr. BOK, sbst.²)
[jfr d. ordbog, nor. ordbok, holl. woordenboek (ä. holl. woord- boeck), t. wörterbuch; av ORD, sbst.² (i bet. 4), o. BOK, sbst.²]
bok l. skrift som (mer l. mindre fullständigt) meddelar ordförrådet i ett språk (under ett visst skede) l. i en l. flera dialekter l. i ett fackspråk l. i en författares skrifter o. dyl. l. en viss del av ordförrådet i ett språk osv. (t. ex främmande ord, föråldrade ord o. d.) o. vari orden (vanl. i alfabetisk ordning) behandlas från en l. flera synpunkter (t. ex. med avs. på uttal, böjning, härledning, betydelse o. d.); särsk. dels om dylikt arbete avsett att (jämförelsevis allsidigt) behandla (det väsentliga av) ett språks hela ordförråd från vetenskaplig (historisk l. deskriptiv) synpunkt (på det språk som de behandlade orden tillhöra), dels om dylikt arbete avsett till hjälp för översättning från ett språk till ett annat (l. flera andra) o. angivande de behandlade ordens motsvarigheter i detta (resp. dessa) språk; stundom äv. dels om förteckning över ordförrådet i ett språk osv. utan närmare behandling av orden, ordlista, ordförteckning, dels allmännare, om bok osv. vari ett visst kunskapsområde (l. flera l. alla kunskapsområden) behandlas i olika (vanl. i alfabetisk ordning uppställda) artiklar, (real)lexikon; ngn gg äv. om glosbok
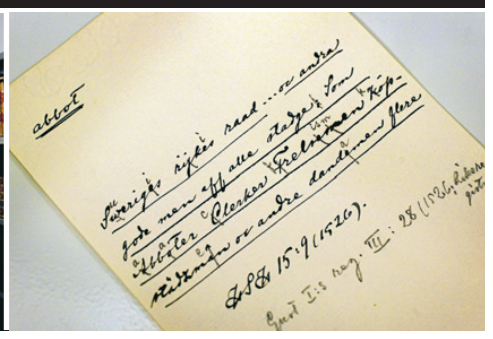
Excerpterna förvaras i kapslar i arkivet, totalt sådär åtta miljoner handskrivna lappar.